

ULUSLARARASI AMASYA ÂLİMLERİ SEMPOZYUMU
- INTERNATIONAL AMASYA SCHOLARS'
SYMPOSIUM -

21-23 NİSAN 2017 • AMASYA

BİLDİRİLER KİTABI - II

Bu sempozyum T. C. Amasya Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenmiştir.

AMASYA • 2017

KADIZÂDELÎ-HALVETÎ KAMPLAŞMASINDA AMASYALI BİR ÂLİM: AKDAĞLI MUSTAFA EFENDİ

Eyüp ÖZTÜRK*

Özet

Akdağlı Mustafa Efendi 18. yüzyılda yaşamış önemli bir âlim olup uzun yıllar Amasya medreselerinde ders vermiştir. Onun konumuz açısından en önemli eseri tütün konusunda kaleme aldığı bir risaledir. Risalede tütüne ve tütün içenlere karşı çok sert ifadeler kullanmıştır. Bilindiği üzere tütün tartışmalarının öncülüğünü Akdağlı Mustafa Efendi'den önce Kadizâdeliler adı verilen dini bir hareketin mensupları üstlenmişti. Risalesinden Akdağlı Mustafa Efendi'nin de bu tartışmalardan etkilendiği ve fikren Kadizâdeliler hareketine yakın durduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Akdağlı Mustafa Efendi, Kadizâdeliler, Tütün, Bidat, Amasya.

A Scholar of Amasya in the Kadizadelis-Khalwatis Polarization: Mustafa Efendi from Akdağ

Abstract

Mustafa Efendi from Akdağ is an important scholar who lived in the 18. Century. He gave a lecture at Amasya madrasah for many years. In the framework of our topic, the most important work of him was his pamphlet about the tobacco. He used very strict expressions against tobacco and tobacco smokers in this pamphlet. As known the leading role of the tobacco debate was undertaken by the members of a religious movement called the Kadizâdelîs long before Mustafa Efendi. It is understood from Mustafa Efendi's pamphlet that he was influenced by these discussions and his thoughts was close to the Kadizâdelîs.

Keywords: Mustafa Efendi of Akdag, Kadizâdelîs, Tobacco, Bid'a, Amasya.

Giriş

Amasya, tarih boyunca medreseleri ve bu medreselerde yetişmiş âlimleri ile öne çıkan bir şehirdir. Bu âlimler ve bunların ilmî müktesabâtı ilmî araştırmalara yeterince konu olmuş değildir. Bu âlimlerin hayatını ve düşünce yapılarını tespiti için çabalar, hakkında çok az şey bildiğimiz Osmanlı taşrasındaki ilmî hareketliliğin daha iyi anlaşılmasına önemli katkılar yapacaktır.

Biz bu çalışmamızda XVIII. yüzyıl Amasya'sında yaşamış önemli müderrislerden Akdağlı Mustafa Efendi'yi inceleme konusu yapacağız. Çalışmamız Kadizâdelî-Halvetî fikri tartışması etrafında şekilleneceği için bize bu konuda doğrudan bilgiler veren ve ona aidiyeti hususunda kuşku bulunmayan duhân risalesini merkeze alacağız. Tebliğimizde ilk olarak Akdağlı Mustafa Efendi hakkında çoğu zaman çelişik bilgiler veren sınırlı sayıdaki kaynaklara dayanarak hayatına dair genel bir çerçeve çizmeye çalışacak, akabinde de onun fikir dünyasına dair bazı tespitler yapmaya gayret edeceğiz.

Hayatı ve Eserleri Hakkındaki Bilgiler

Kaynaklarda Akdağlı Mustafa Efendi ismi genellikle yalın halde bulunmakta, tam künye¹ verilmemektedir. Bu sebeple hakkındaki bazı hususlarda kesin bir kanaata varmak zorlaşmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda Akdağlı Mustafa Efendi için tam künye veren tek eser Bağdatlı İsmail Paşa'ya ait olan *Hediyyetü'l-Ârifin*'dir. Bağdatlı İsmail Paşa onun tam adını "Mustafa b. Ali el-Amâsî eş-şehîr bi-Akdağlı" ibaresi ile vermektedir.² Bağdatlı İsmail Paşa, Akdağlı Mustafa

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, eyupozturk@ktu.edu.tr.

¹ Bu çalışmada *künye* ibaresi bir müellif için kullanıldığında onun adı, soyu, doğumu, mesleği vb. bilgilerini gösteren kayıt manasında, bir kitap için söz konusu edildiğinde ise kütüphane kayıtlarında o kitaba dair verilen tüm bilgiler anlamında kullanılmıştır.

² İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyyetü'l-Ârifin Esmâ'ü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, çev. Kilisli Rifat Bilge, tsh. İbnülemin Mahmûd Kemal İnâl, Avni Aktuç, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1951, c. II, s. 446.

Efendi'nin iki eserine atıf yapmaktadır. Birisi *hamd* kelimesinin manaları üzerine yazılmış tek bir varaktan oluşan *Risâle-i Hamdiye*'dir. Diğeri ise Birgivi'nin nahiv alanında yazılmış risalesine *Menâfiu'l-Ahyâr alâ Netâici'l-Efkâr* adıyla yazılmış bir şerhdir.³ *Risâle-i Hamdiye*'nin Milli Kütüphane'de kayıtlı nüshasının kataloğunda yazarının adı "Akdağlı Mecdeddîn Mustafa b. İbrâhîm el-Amâsî" olarak kaydedilmiştir. Ancak nüshanın dibâcesinin üzerinde sadece "bu Amasya şehrinden fâzıl, merhûm Akdağlı'nın risâlesidir" ibaresi yer almaktadır.⁴ Müellif eserin dibâcesinde kendisine dair açık bir ifade dile getirmemekte, sadece "Mustafa Cebelî" künyesini kullanmaktadır. Aynı eserin bir diğer nüshası da kataloğa sadece "Akdağlı Mustafa Efendi" ismi ile kaydedilmiştir.⁵ Bağdatlı İsmail Paşa'nın ona atfettiği bir diğer eser olan *Menâfiu'l-Ahyâr alâ Netâici'l-Efkâr*'ın dibâcesinde "Mustafa b. Muhammed b. İbrahim" ismi müellif olarak yer almakta, ferağ kaydında da "Trabzon doğumlu Amasya'ya yerleşik Mustafa" (el-Amâsî muvattinen Trabzonî mevliden)⁶ olarak açıklama yapılmaktadır.

Kütüphane kataloglarında "Akdağlı Mustafa b. Ali Ali el-Amâsî" veya sadece "Akdağlı Mustafa Efendi" adına *Envâru's-Sâlikîn* veya *Şerhu Vasiyyet-i Birgivi* adıyla kaydedilen bir risale bulunmaktadır. Bu eserin bazı nüshalarının dibâcelerinin kenar kısmında Akdağlı'nın *Birgivi Vasiyetnâmes*'ne yazdığı şerh olduğu vurgulanmış olup⁷ ferağ kayıtlarında da eserin müellifi olarak "Muhammed b. Pîr Ali" ve şârihi olarak da "Mustafa b. Muhammed el-Haneffî" yazılıdır.⁸ Ayrıca risalenin dibâcesinde yazılış tarihi olarak hicrî 1168 tarihi verilmektedir.⁹ Âkifzâde de eserinde Akdağlı Mustafa Efendi'nin Birgivi'nin *Vasiyetnâmes*'ne bir şerh yazdığı hususuna açıkça işaret etmiştir.¹⁰ Risalenin Akdağlı'ya aidiyetinde tereddüt uyandıran tek husus yazılış tarihi ile Akdağlı'nın vefat tarihinin çelişmesidir. Akdağlı hakkında bilgi veren üç kaynaktan Bağdatlı İsmail Paşa onun vefatı için 1150/1737-1738, Hüseyin Hüsameddin 1158/1746, Âkifzâde ise 1160/1747-1748 tarihini vermektedir.¹¹ Bu tarihlerden hiçbirisi risalenin dibâcesinde açıkça belirtilen 1168 yılına erişmemektedir. Ancak Akdağlı'nın vefatı hakkında verilen tarihlerin hiçbirinin birbirini tutmaması bütün tarihlerin güvenilirliği hususunda şüphe oluşturmaktadır. Bu açıdan Akdağlı'nın söz konusu tarihlerden daha sonra vefat etmiş olabileceği ihtimali yadsınmamalıdır. Burada bir hususu daha vurgulamak gerekmektedir: Akdağlı Mustafa" adıyla kayıtlı bazı yazma eserlerin dibâce ve ferağ kayıtlarında müellif veya şârih olarak "Akdağlı Mustafa b. Muhammed" künyesi verilmektedir. Dolayısıyla elimizde Bağdatlı İsmail Paşa'nın verdiği "Akdağlı Mustafa b. Ali el-Amâsî"nin dışında "Akdağlı Mustafa b. Muhammed" künyesi de bulunmaktadır. Ancak bu atıfların esasında tek bir kişiye işaret edip farklılığın müstensihlerin hatasından kaynaklanan bir durum mu olduğu veya iki farklı Akdağlı Mustafa olduğundan dolayı mı künyelerin farklılaştığı hususlarında mevcut bilgiler ışığında bir tercih yapmak şu an için mümkün gözükmemektedir.

Akdağlı Mustafa Efendi'nin bizim çalışmamız açısından önemli olan eseri tütün hakkında yazdığı ve *Hâzâ Kitâbun fî Bahsi Hurmeti'd-Duhân* adını verdiği Arapça olarak kaleme alınmış risaledir. Kitabın

³ İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyyetü'l-Ârifin*, c. II, s. 446.

⁴ Akdağlı Mustafa Efendi, *Risâle-i Hamdiye*, Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, no: 06 Mil Yz A 304/1, vr. 1b.

⁵ Bkz. Akdağlı Mustafa Efendi, *Risâle-i Hamdiye*, Milli Kütüphane, Gürün İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, no: 58 Gürün 11357/6, vr. 77b.

⁶ Mustafa b. Muhammed b. İbrahim el-Amâsî et-Trabzonî, *Menâfiu'l-Ahyâr alâ Netâici'l-Efkâr*, Bosnalı Hacı Muharrem Matbaası, İstanbul, 1279, s. 2, 390.

⁷ Bkz. Akdağlı Mustafa b. Ali el-Amâsî, *Şerh-i Vasiyet-i Birgivi*, Amasya İl Halk Kütüphanesi, no: 1302, vr. 1b. Gerek burada gerekse diğer yerlerde zikrettiğimiz bazı risalelerin Akdağlı Mustafa Efendi'ye aidiyeti hususunda kuşkularımız olsa da esere ulaşmak isteyenlerin rahatça bulabilmesi için künyeleri katalog kayıtlarına uygun olarak vereceğiz.

⁸ Bkz. Akdağlı Mustafa b. Ali el-Amâsî, *Envâru's-Sâlikîn fî Şerh-i Vasiyyet-i Birgivi*, Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, no: 06 Mil Yz A 9201, vr. 231b; *Şerh-i Vasiyet-i Birgivi*, no: 06 Mil Yz A 1329/1, vr. 148a; *Şerh-i Vasiyet-i Birgivi*, no: 06 Mil Yz A 7976, vr. 176a; *Envâru's-Sâlikîn*, Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, no: 06 Mil Yz A 743/2, vr. 179a.

⁹ Bkz. Akdağlı Mustafa b. Ali el-Amâsî, *Envâru's-Sâlikîn*, no: 06 Mil Yz A 9201, vr. 2a; *Şerh-i Vasiyet-i Birgivi*, no: 06 Mil Yz A 1329/1, vr. 1b.

¹⁰ Âkifzâde Abdurrahim İsmail, *Kitabu'l-Mecmû fî'l-Meşhûdi ve'l-Mesmû fî Terâcîmil-Meşâyih vel-Ulemâ ve'r-Ricâl*, Amasya Yazma Eserler Kütüphanesi, no: 05 Ba 1676, s. 181-182.

¹¹ Bkz. İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyyetü'l-Ârifin*, c. II, s. 446; Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin Yasar, *Amasya Tarihi*, haz. Mesut Aydın, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Amasya, 2004, c. IV/I (Zeyl), s. 37; Âkifzâde Abdurrahim İsmail, *Kitabu'l-Mecmû*, s. 182.

Türkiye kütüphanelerinde üç farklı nüshasına rastlanmaktadır.¹² Nüshaların ferağ kayıtlarında müstensihler tarafından risalenin Akdağlı Mustafa Efendi'ye ait olduğu ifade edilmiştir. Risalenin Akdağlı'ya aidiyetini destekleyen önemli bir delil de aynı dönemlerde yaşamış Mehmed Medenî et-Trabzonî'nin Akdağlı'nın duhân risalesine yazdığı reddiye niteliğindeki şerhidir. Trabzonî eleştiriye tabi tuttuğu risalenin yazarının Akdağlı adıyla meşhur Mustafa el-Amâsî olduğunu belirtmektedir.¹³ Bu açıdan duhân risâlesinin Akdağlı Mustafa Efendi'ye aidiyeti hususunda herhangi bir şüphe olmadığını söylememiz gerekecektir.¹⁴

Akdağlı Mustafa Efendi'nin hayatına dair bilgilerde de benzer bir karmaşıklık söz konusudur. Bağdatlı İsmail Paşa dışında Akdağlı Mustafa Efendi hakkında bilgi veren iki kaynak, Amasyalı iki âlim tarafından yazılmış olup yerel kaynaklar olmaları hasebiyle güvenilirlikleri daha yüksektir. Bu kaynakların ilki ve en önemlisi Amasyalı müellif Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin'in yazmış olduğu meşhur *Amasya Tarih*'dir. Diğeri ise Âkifzâde Abdurrahim İsmail'in yazmış olduğu *Kitabu'l-Mecmû fi'l-Meşhûdi ve'l-Mesmû fi Terâcîmil-Meşâyih vel-Ulemâ ve'r-Ricâl* isimli eserdir.

Akdağlı Mustafa Efendi hakkında en kapsamlı bilgileri veren kaynak Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin'in eseridir. Hüseyin Hüsameddin, Mustafa Efendi'nin Akdağ'ın Akvıran köyünden olduğunu dile getirmiş, fakat doğum tarihi hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.¹⁵ Ancak Akdağlı'nın 1750'li yıllara yakın bir tarihte vefat ettiğine dair bilgilerin yanında öğrencisi olan şahsiyetlerin yaşadıkları dönemler göz önüne alındığında, onun XVII. yüzyılın ikinci yarısında, hatta son çeyreğinde doğduğu tahmininde bulunmak mümkündür.

Kaynaklardaki bilgilerden Akdağlı Mustafa Efendi'nin bir medrese hocası ve aynı zamanda zühde meyyal bir tasavvuf mensubu olduğunu anlamaktayız. Hüseyin Hüsameddin'in verdiği bilgilere göre 1151/1738-1739 yılında Torumtay Medresesi'ne müderris olarak atanmış ve 1158/1745-1746 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür. Söz konusu tarihte görevi bırakması kendi isteği iledir. Zira Hüseyin Hüsameddin, Akdağlı'nın görevden ayrılışını *tezehhüd eylemeye* bağlı *terk-i tedris* ifadesi ile bildirmektedir.¹⁶ Ayrıca onu bir başka yerde *zâhid-i meşhûr* olarak tavsif etmektedir.¹⁷ Âkifzâde'de verilen bilgiler de Hüseyin Hüsameddin'i desteklemektedir. Onun ifadelerine göre Akdağlı Mustafa Efendi başlangıçta mutad ilimleri ve meşhur kitapları ders olarak okutmuş sonra kendisini Allah'a adanarak inzivaya çekilmiştir. Âkifzâde onun ömrünü Yakup Paşa Zaviyesi'nde tamamladığını bildirmektedir. Bu bilgi ışığında onun tedrisi bıraktıktan sonra Yakup Paşa Medresesi'ne geçtiği anlaşılmaktadır.¹⁸ Akdağlı Mustafa Efendi'nin ders vermeyi hangi tarihte bıraktığı hususunda Hüseyin Hüsameddin'in verdiği bilgilerden kaynaklanan bir ihtilaf vardır. Hüseyin Hüsameddin, 1154/1741 yılında mevcut müftü Hacı Halil Efendi'nin azli üzerine onun yerine Yakup Paşa müderrislerinden ve fukahadan Akdağlı Mustafa Efendi'nin ulema ve ayanın zoru ile Amasya müftüsü olduğunu ifade

¹² Akdağlı Mustafa Efendi, *Hâzâ Kitâbun fî Bahsi Hurmeti'd-Duhân*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, no: 854; Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, no: 37 Hk 1593/9; Manisa İl Halk Kütüphanesi, Zeynelzade Koleksiyonu, no: 45 Ak Ze 5740 /4. Risale hakkında bu nüshalar esas alınarak tercüme ve değerlendirmeyi içeren bir yüksek lisans tezi yapılmıştır. Bkz. Nurettin Muhtar Acar, *Sigara Hakkında İki Yazma Risale: Abdülmelik el-İsâmî'nin "Risale Celile fî Şurbi'd-Duhân" ve Mustafa b. Ali el-Amâsî'nin "Risale fî Tahrîmi'd-Duhân" Adlı Risaleleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2010.

¹³ Mehmed b. Mahmud b. Salih b. Hasan el-Medenî et-Trabzonî, *Hâdî'l-Umy ilâ Câddetî't-Tarik*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, no: 1041, vr. 187b.

¹⁴ Duhân risalesinin yazarı Akdağlı Mustafa ile *Birgivi Vasiyetnâmesi*'ni şerhedenin aynı kişi olmaması mümkündür. Bu ihtimali bize düşündüren şey şerhin içerik ve üslûbunun duhân risalesi yazarının üslûbu ile tam olarak örtüşmemesidir. Zira *Birgivi Vasiyetnâmesi*'nin şârihi, duhân risalesi yazarına göre oldukça mutedil bir üslûba sahiptir. Duhân risalesinin müellifinin ise ileride göreceğimiz üzere bütün konusunda çok şedit fikirleri vardır. Bu hususta *Birgivi Vasiyetnâmesi*'nde "karnın afetleri" adıyla yeme içmeye ayrılan ve çeşitli yiyecek ve içecekleri tüketmenin uygun olmadığına değinilen bölümün şerhinde bütün konusuna hiç atfı yapılmamasını da dikkat çekmek gerekmektedir. Bkz. Akdağlı Mustafa b. Ali el-Amâsî, *Envârü's-Sâlikîn*, no: 06 Mil Yz A 9201, vr. 138a-140a. Bütün konusunda çok keskin fikirlere sahip bir kişinin başka bir eserin ilgili yerini şerh ederken konuya hiç değinmemesi makul gözükmemektedir.

¹⁵ Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. I, s. 187.

¹⁶ Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. I, s. 162; c. XII, s. 16.

¹⁷ Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. I, s. 163.

¹⁸ Âkifzâde Abdurrahim İsmail, *Kitabu'l-Mecmû*, s. 181-182.

etmekte olup¹⁹ bu malumat esasında onun daha önce işaret ettiği Akdağlı Mustafa Efendi'nin Torumtay Medresesi'ne müderris olarak atandığı ve 1158/1745-1746 yılına kadar burada görev yaptığı bilgisi ile çelişmektedir. Bizce müftü olarak atanma tarihinde hata olma ihtimali daha düşük olduğu için 1154 tarihinden önce Akdağlı'nın Yakup Paşa Medresesi'ne geçmiş olması daha tercihe şayandır. Hüseyin Hüsameddin'in Akdağlı Mustafa Efendi'ye Amasya müftülüğü görevini kabul etmesi için ulema ve ayanın baskı yaptığını vurgulaması, zühde meyyal Akdağlı'nın neden resmi bir görevi kabul ettiği muhtemel sorusunun da cevabını teşkil etmektedir.

Hüseyin Hüsameddin'in verdiği bilgileri esas aldığımızda Bağdatlı İsmail Paşa'nın Akdağlı Mustafa Efendi için verdiği ölüm tarihinin hatalı olduğunu söylemek gerekecektir. Zira Hüseyin Hüsameddin, Akdağlı Mustafa Efendi'nin müftülük görevine 1154/1741-1742 tarihinde başladığını belirtmektedir. Bağdatlı İsmail Paşa ise Yakup Paşa müderrisi Akdağlı Mustafa b. Ali el-Amâsî için hicrî 1150/1737-1738 tarihini vefat tarihi olarak kaydetmektedir. Her iki müellifin bu bilgileri verdikleri yerde söz konusu kişinin Yakup Paşa Medresesi'nde müderris olduğunu vurgulaması aynı kişiden bahsettikleri konusunda şüphe bırakmamaktadır.²⁰ Bu husus ayrıca Akdağlı Mustafa Efendi'nin tek bir kişi olarak değerlendirilmesi gereğini destekleyen bir durum olarak kaydedilmelidir.

Akdağlı Mustafa Efendi Amasya'da hem zühdü ile hem ilmi ile meşhur olmuş önemli bir alimdir. Hüseyin Hüsameddin ondan bahsettiği neredeyse her yerde *meşhur* sıfatını kullanmaktadır. Özellikle Amasya'nın önde gelen alim şahsiyetlerinden biri olan Şeyh Koca Mustafa Efendi'den bahsederken Akdağlı Mustafa Efendi hakkında kullandığı ifadeler oldukça dikkat çekicidir. Hüseyin Hüsameddin'in ifadeleri şu şekildedir: "Aşağı Pazar'da Akdağlı Mustafa Efendi, Yukarı Pazar'da bu zat-ı muhterem Amasya'nın medâr-ı iftihârı sayılırdı".²¹ Âkifzâde de Akdağlı'yı tanıtırken onu abid, salih, bir zat olarak tanımlamakta ve Amasya'ya yolu düşen bütün vezirlerin ona uğrayıp elini öptüklerini, kendisinin ise onlardan hiçbir şey istemediğini dile getirmekte ve onun katında yönetici ile fakir bir kişinin eşit olduğunu vurgulamaktadır.²² Bu ifadeler Akdağlı Mustafa Efendi'ye yaşadığı dönemde halkın büyük bir teveccühü olduğuna işaret etmesi açısından önemlidir.

Akdağlı Mustafa Efendi döneminde yaşamış birçok önemli alimin de hocası konumundadır. Hüseyin Hüsameddin çeşitli vesilelerle onun öğrencilerine işaret etmektedir. Buna göre, Cûî İbrahim Efendi (ö. 1179/1765-1766),²³ Hüseyin Efendi (ö. 1192/1778-1779),²⁴ Servahdi Mustafa Efendi (ö. 1189/1775-1776),²⁵ "Uzun Müderris" lakaplı el-Hâc Süleyman Efendi (ö. 1192/1778-1779),²⁶ "Uzun Müftü" lakaplı Abdullah Efendi (ö. 1182/1768-1769)²⁷ gibi dönemin önde gelen Amasya uleması Akdağlı Mustafa Efendi'den ders almıştır.

Akdağlı Mustafa Efendi'nin tam vefat tarihi konusunda daha önce zikrettiğimiz üzere farklı bilgiler verilmektedir. Bağdatlı İsmail Paşa onun vefat tarihini 1150/1737-1738²⁸ olarak verirken Hüseyin Hüsameddin bir kurban bayramı arifesinde 9 Zilhicce 1158/2 Ocak 1746 tarihinde dâr-ı bekâyâ irtihal ettiğini söylemekte,²⁹ Âkifzâde de ölüm tarihini 1160/1747-1748³⁰ olarak vermektedir. Bağdatlı İsmail Paşa'nın verdiği tarihin yanlış olduğu hayatı hakkında verilen diğer bilgiler ışığında kesin olarak söylenebilir. Ancak Hüseyin Hüsameddin ile Âkifzâde'nin verdiği tarihlerden herhangi birisini tercih ettirecek bir gerekçeye sahip değiliz.

¹⁹ Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. IV/I (Zeyl), s. 33.

²⁰ Bkz. Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. IV/I (Zeyl), s. 33; İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyyetü'l-Ârifin*, c. II, s. 446.

²¹ Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. XI, s. 100.

²² Âkifzâde Abdurrahim İsmail, *Kitabu'l-Mecmû*, s. 181-182.

²³ Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. VIII, s. 113.

²⁴ Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. IX, s. 57.

²⁵ Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. X, s. 103-104.

²⁶ Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. X, s. 178.

²⁷ Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. XII, s. 23.

²⁸ İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyyetü'l-Ârifin*, c. II, s. 446.

²⁹ Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, c. IV/I (Zeyl), s. 37.

³⁰ Âkifzâde Abdurrahim İsmail, *Kitabu'l-Mecmû*, s. 182.

Düşünce Yapısı

Duhân risalesi Akdağlı Mustafa Efendi'nin düşünce yapısını tahlil sürecinde merkezî bir öneme sahiptir. Zira tütün Osmanlı'ya girdiği ilk zamanlardan itibaren sadece tüketilecek bir madde değil, etrafında sert dinî tartışmaların kümelendiği bir gerilim kaynağı olagelmıştır. Tütün hakkında helallik/haramlık/mübahlık hükümlerinin hangisinin öne çıkarılacağına hasredilen bu uzun süreli tartışmaların merkezinde de ulema yer almaktadır. Ancak tütünün hakkındaki bu tartışmaların sadece ilmî değil, aynı zamanda politik yönü olan bir süreç olduğunu burada belirtmeliyiz. Tarihe Kadızâdeli-Halvetî (Sivasî) çekişmesi olarak geçen bu ilmî/politik mücadelenin kapsamı esasında daha geniş çerçeveli olup kahveden teganniye raks ve deverândan musafahaya kadar çok çeşitli konuları içermektedir ve tütün bu başlıklardan sadece birisi, fakat ateşli tartışmalara konu olması itibarıyla en önemlilerinden bir tanesidir.³¹

Bununla birlikte tütünün yayılmış olduğu çevreler göz önüne alındığında duhân adıyla yazılmış bir risaleyi tek başına Kadızâdeli-Halvetî kamplaşmasının içine hapsetmek zaman zaman yanıltıcı olabilmektedir. Zira tasavvufî çevrelere mensup olup tütünü haram sayanlar olduğu gibi medrese mensubu olarak tütünün mübahlığına fetva veren çok sayıda alime de rastlanabilmektedir.³² Bizim Akdağlı'yı Kadızâdeli-Halvetî çatışması etrafında değerlendirmemiz sadece tütünün haramlığına dair bir risale yazması sebebi ile değil, medrese mensubu olması, risaleyi yazma amacı ve keskin üslûbu gibi bir kısım destekleyici âmiller sebebiyledir. Bilindiği üzere tütün konusunda risâle yazarlar tütünü haram kabul edenler, mekruh kabul edenler ve mübah kabul edenler olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Bu risalelerin müelliflerinin çoğu tütün hakkında olumsuz bakış açısına sahip olup Akdağlı da bu gruba dahildir. Ancak Akdağlı, tütüne olumsuz bakan risale müelliflerinin arasında keskinliği ve sertliği ile öne çıkmaktadır. Akdağlı Mustafa Efendi daha risalesinin başlığında tütün için haram hükmünü vermekle bu konuda çok şedit olduğuna işaret etmekte, risalenin içeriğindeki keskin ifadelerle de bu sertliğini sürdürmektedir. Akdağlı risâleyi yazma amacını da Kadızâdelilerin muhalefet ettikleri fikir ve uygulamalar için öne sürdükleri temel argüman olan *bidatin yaygınlaşması* olgusu³³ ile açıklamakta, eserini yaygınlaşan tütün bidatine karşı bir alimin yapması zorunlu görevi olarak tanımlamaktadır.³⁴ Yine risalenin girişinde Kadızâdeliler için bir önder konumunda olan Birgivî Mehmed Efendi'nin meşhur eseri *Tarikat-ı Muhammediyye*'ye atıf yapmasını,³⁵ ayrıca Birgivî'nin *Vasiyetnâmes*'ne şerh yazdığına dâir bilgileri de Akdağlı'nın harekete olan fikrî yakınlığının bir işareti olarak değerlendirmek mümkündür.

Burada Kadızâdelilerin son etkili temsilcisi Vânî Mehmed Efendi'nin 1685 yılında vefat ettiğini ve onun ölümünden sonra hareketin etkisinin zayıfladığını dikkate alarak³⁶ Akdağlı'yı bu mücadelenin tarafı yapmanın ne kadar doğru olduğu sorusu dile getirilebilir. Ancak verilen bu tarihi hareketin politik öneminin ortadan kalktığı zaman olarak algılamak gerekir. Zira uzun soluklu bu mücadelede tartışılan konular söz konusu tarihte ortadan kalkmamış, aksine ulema cephesindeki hareketlilik daha uzun süre varlığını devam ettirmiştir.³⁷ Bu açıdan Akdağlı'yı öne sürdüğü fikirler açısından Kadızâdeli-Sivâsî çatışmasının artçı örneklerinden birisi olarak kabul etmek gerekir.

³¹ Bu geniş kapsamlı mücadeleyi ana hatları ile takip etmek için bkz. Katip Çelebi, *Mizânu'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehakk*, çev. Orhan Şaik Gökyay, Kabcacı Yayınları, 1. bs., İstanbul, 2008, s. 25-95.

³² Bkz. Şükrü Özen, "Tütün", *DİA*, İstanbul, 2012, c. 42, s. 5-6.

³³ Kadızâdeliler Hz. Muhammed'in zamanından sonra türeyen bütün bidatleri karşı mücadele ettiklerini söylüyorlardı. Bkz. Necati Öztürk, *Islamic Orthodoxy among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qâdî-zâde Movement*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Edinburgh, Edinburgh, 1981, s. 263. Bidat kavramı bu anlamda onlar için mücadele ettikleri bütün unsurları kapsayan geniş bir anlam yelpazesine sahipti.

³⁴ Akdağlı Mustafa Efendi, *Hâzâ Kitâbun fî Bahsi Hurmeti'd-Duhân*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, Zeynelzade Koleksiyonu, no: 45 Ak Ze 5740 /4, vr. 71b. (Risâleye yapılan bundan sonraki atıflarda Manisa nüshası kullanılacaktır.)

³⁵ Akdağlı Mustafa Efendi, *Duhân*, vr. 7a.

³⁶ Erdoğan Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vânî", *DİA*, Ankara, 2003, c. 28, s. 459; Semiramis Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", *DİA*, İstanbul, 2001, c. 24, s. 103.

³⁷ Hareketin etkisini sürdürmesine XVIII. yüzyılın ikinci yarısında vefat eden Ebu Said el-Hadimî'yi örnek gösterebiliriz. Onun yaşadığı dönemde hâlâ Kadızâdelilerin dile getirdiği sorular tartışılıyordu ve onun tüm çabası bu iki grup arasındaki soru ve sorunlara bir çözüm bularak bir uzlaşma iklimi oluşturmaktı. Bkz. Yaşar Sarıkaya, *Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Alimi: Ebu Said el-Hadimî*, Kitap Yayınevi, 1. bs., İstanbul, 2008, s. 131-196.

Akdağlı Mustafa Efendi tütünün haramlığını iddia ederken çoğu müellif gibi Kur'ân-ı Kerim'deki Araf suresinin 157. ayetini temel almaktadır. O, ayetteki "onlara iyi ve temiz şeyleri helâl, kötü ve pis şeyleri haram kılar." ibaresine atıf yaparak buradan tütünün haram olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Ona göre, fare, köpek, haşerat vs. gibi canlıların yenmesi bu ayetle haram kılınmıştır ve tütün de özellikleri itibarı ile bu çerçevede değerlendirilmelidir.³⁸ O, tütünün necis oluşunda fıkhıdaki kıyas ilkesini kullanmamakta, tütünün doğrudan ayetin kapsamı içerisine girdiğini söylemektedir. Çünkü pis olan şey, erdemli insanların fitraten tiksindikleri ve pis saydıkları şeydir. Zifirin pis ve çirkin görüldüğü de gün gibi aşîkâr, dün gibi gerçektir. Ona göre bu gerçeğe ancak, fitratı bu pisliğin kirlendiğinden, temiz ve helal olanla pis olanı ayırt edemeyen kişiler karşı çıkabilir.³⁹

Akdağlı, tütünün necis oluşunu taşıdığı olduğu birkaç özelliğine bağlamaktadır. Bu anlamda onun temel hareket noktası tütün içildiğinde geride kalan zifirin (katran) dini anlamda necis olduğuna dair kesin kanaatidir. O, zifiri, kokusu, tadı ve rengi gibi özelliklerini öne sürerek köpek dışkısından bile daha pis olarak tanımlamaktadır. Dolayısıyla ona göre tütünü kullanan kişilerin ağızları fıkhen pislik yiyen sığır ya da devenin ağzı gibidir, belki de onlardan bile daha pistir.⁴⁰ Akdağlı bu mantık çerçevesinde tütün içmesi sebebi ile ağızda zifir kalıntısı olan bir kişinin yiyip içtiklerinden kalan artığının temiz sayılamayacağını söylemektedir. Çünkü ona göre ağız zifir kokan kişinin ağız sıvısı, istinca yaptığında eli pislenen kimsenin eli, fare yemiş olan kedinin salyası veya şarap içmiş olan kişinin tükürüğü gibi necistir.⁴¹

Akdağlı Mustafa Efendi tütünü zifir üretmesinin yanında bir yiyecek olarak düşünmüş ve kokusunun pis olduğunu vurgulayarak "*yiyecekler kokusu pisleştğinde yenmesi haram olur*" hükmü eşliğinde haramlığına bir başka delil getirmiş,⁴² bu kabulün bir sonucu olarak tütün içmenin hükmünün necaset yemekle eşdeğer olduğunu vurgulamıştır. Necaset yemek ise bilindiği üzere haramdır.⁴³

Akdağlı Mustafa Efendi tütünü mübah görenlerin sık sık öne sürdükleri *eşyada asl olan ibahadır* ilkesine de değinmektedir. O, bu durumun ancak Hz. Peygamber gelmeden önceki fetret dönemi için söz konusu olabileceğini, onun şeriatı geldikten sonra artık helalin ve haramın belirlendiğini, dolayısıyla bütün konularda hüküm verildiğini ve hiçbir konuda bu şekilde yorumlamaya elverişli bir boşluk bırakılmadığını dile getirmektedir.⁴⁴

Akdağlı Mustafa Efendi tütünün necis, dolayısıyla haram olduğunu ispatladıktan sonra ilginç argümanlar öne sürerek tütünden sakındırma çabasını sürdürmektedir. Bu konuda söz konusu ettiklerinin en ilginçlerinden biri de şudur: Ağız tevhid ve ikrar makamıdır. Aynı zamanda onunla Kur'ân okunur. Böylesi ulvî görevleri yerine getiren bir yere tütün gibi necis ve haram olan şeyleri bulaştırmak doğru değildir. Öyle ki, Allah da bu duruma dikkat etmekte ve anne karnında insanı necis olan kan ile beslerken ceninin ağızını değil, göbek bağı kullanmaktadır. Hâl böyle iken necisliğinde kuşku bulunmayan tütün ağıza kesinlikle sürülmemelidir.⁴⁵ Görüldüğü üzere Akdağlı Mustafa Efendi'nin insanları tütünden uzak tutmak için yaptığı yorumlar zaman zaman aşırı denebilecek boyutlara varmaktadır. Hatta ona göre tütün içen bir kişinin kıldığı namaz geçerli değildir. Zira bütün mezheplerin ortak görüşüne göre necis bir halde namaz kılınmaz. Zifir de ağır bir necis olduğu için onunla ağızı kirletenlerin namazı batıl olur. Ayrıca bu kişilerin imamette bulunmaları da uygun değildir.⁴⁶

Akdağlı Mustafa Efendi muhtemelen tütünün haram olduğunu kabul etmekle beraber günahını küçümseyenlere yönelik de bir hamle yapmaktadır. Onun bildirdiğine göre, bazı âlimler bir kişi bütün günahlardan tövbe edip tek bir günahı istisna etse, hiçbir günahı affedilmez demektedir.⁴⁷ Dolayısıyla

³⁸ Akdağlı Mustafa Efendi, *Duhân*, vr. 72b.

³⁹ Akdağlı Mustafa Efendi, *Duhân*, vr. 74a-74b, 76a.

⁴⁰ Akdağlı Mustafa Efendi, *Duhân*, vr. 72a.

⁴¹ Akdağlı Mustafa Efendi, *Duhân*, vr. 73b.

⁴² Akdağlı Mustafa Efendi, *Duhân*, vr. 72a.

⁴³ Akdağlı Mustafa Efendi, *Duhân*, vr. 75b.

⁴⁴ Akdağlı Mustafa Efendi, *Duhân*, vr. 75b.

⁴⁵ Akdağlı Mustafa Efendi, *Duhân*, vr. 73a.

⁴⁶ Akdağlı Mustafa Efendi, *Duhân*, vr. 73b.

⁴⁷ Akdağlı Mustafa Efendi, *Duhân*, vr. 72b-73a.

tütün içmekte ısrar etmek böylesi bir duruma sebebiyet verebilir, ayrıca uzun süre bir günahı ısrar eden kişinin bir müddet sonra kalbinin kararması da mümkündür. Her iki hâl de çok ciddi sonuçlara yol açmaktadır. Bu sebeple tütün hemen bırakılmalı ve hiç zaman geçirmeden bu günahı tövbe edilmelidir.

Akdağlı Mustafa Efendi Allah'tan korkan, onun Peygamber'inden utanan ve o Peygamber'in güzide ashabına uyan kişilerin söyledikleri ile ikna olacağı kanaatindedir. Çizmiş olduğu ürkütücü tabloya rağmen ikna olmayanları ise insafsız bir kalbe, şüphe ve vesveselerle bulanmış bir akla, sağlam olmayan bir dinî inanışa sahip olmakla suçlamaktadır. Onlara karşı takınılacak tavır konusunda ilginç bir örnek dile getirmektedir: Buna göre kendileri ile tütünün haramlığını kabul etmeyenler arasındaki durum Hz Peygamber ile Ebu Cehil arasındaki vaziyet gibidir. Hz Peygamber Ebu Cehil'e karşı söz ve nasihatle mukavemetten aciz olunca, ona karşı kılıçla karşı koymaktan (mukatele) başka bir yol bulamamıştır. Kanaatimizce Akdağlı'nın vermiş olduğu bu son örnek tütün tiryakileri ile en son kertede nasıl mücadele edilmesi gerektiğine dair bir vurgu olarak okunmalıdır.

Sonuç

Akdağlı Mustafa Efendi XVIII. yüzyılda yaşamış Amasyalı önemli bir âlimdir. Kendisi Amasya medreselerinde uzun yıllar müderrislik yapmış ve yaşamış olduğu çevrede saygın bir yer edinmiştir. Hakkında kaynaklarda çok az bilgi olup bunlar da yeterince sarıh olmadığı için zaman zaman kimliği ve eserlerini tespit etmede sıkıntı yaşanabilmektedir. Bu sıkıntı özellikle ona atfedilen eserlerin tespit edilmesinde kendisini göstermektedir.

Akdağlı Mustafa Efendi'ye ait olduğuna emin olduğumuz tek eser tütün konusunda kaleme aldığı *Hâzâ Kitâbun fî Bahsi Hurmeti'd-Duhân* isimli risalesidir. Bu risale aynı zamanda bizim tebliğimiz açısından onun en önemli eseridir. Zira konumuz açısından bu eseri ışığında onun zihniyetine ışık tutma imkânımız vardır.

Akdağlı Mustafa Efendi fikren Kadızâdeliler hareketinin düşüncelerine yakın durmaktadır. Kendisinin müderris olması, tütün konusunda çok keskin fikirlere sahip olması, bidat olgusuna karşı aşırı duyarlı oluşu gibi hususlar bu kanaate ulaşmamızı sağlayan ana etkenler olmuştur.

Kaynakça

- Abdi-zâde Hüseyin Hüsameddin Yasar, *Amasya Tarihi*, haz. Mesut Aydın, Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Amasya, 2004.
- Âkifzâde Abdurrahim İsmail, *Kitabu'l-Mecmû fi'l-Meşhûdi ve'l-Mesmû fî Terâcîmil-Meşâyih vel-Ulemâ ve'r-Ricâl*, Amasya Yazma Eserler Kütüphanesi, no: 05 Ba 1676.
- Acar, Nurettin Muhtar, *Sigara Hakkında İki Yazma Risale: Abdülmelik el-İsâmî'nin "Risale Celile fî Şurbi'd-Duhân" ve Mustafa b. Ali el-Âmâsî'nin "Risale fî Tahrîmî'd-Duhân" Adlı Risaleleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2010.
- Akdağlı Mustafa Efendi, *Risâle-i Hamdiye*, Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, no: 06 Mil Yz A 304/1; Milli Kütüphane, Gürün İlçe Halk Kütüphanesi, no: 58; Gürün, 11357/6.
- Akdağlı Mustafa Efendi, *Hâzâ Kitâbun fî Bahsi Hurmeti'd-Duhân*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi, no: 854; Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, no: 37 Hk 1593/9; Manisa İl Halk Kütüphanesi, Zeynelzade Koleksiyonu, no: 45 Ak Ze 5740 /4.
- Akdağlı Mustafa b. Ali el-Amâsî, *Şerh-i Vasiyet-i Birgili*, Amasya İl Halk Kütüphanesi, no: 1302; *Envâru's-Sâlikîn fî Şerh-i Vasiyyet-i Birgili*, Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, no: 06 Mil Yz A 9201, vr. 231b; no: 06 Mil Yz A 743/2;
- Şerh-i Vasiyet-i Birgili*, no: 06 Mil Yz A 1329/1; no: 06 Mil Yz A 7976; *Envâru's-Sâlikîn*, Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, no: 06 Mil Yz A 743/2.
- el-Amasi, Mustafa b. Muhammed b. İbrahim, *Menâfiu'l-Ahyâr alâ Netâici'l-Efkâr*, Bosnalı Hacı Muharrem Matbaası, İstanbul, 1279.
- Çavuşoğlu, Semiramis, "Kadızâdeliler", *DİA*, İstanbul, 2001, c. 24, s. 100-103.

- İsmail Paşa el-Bağdadî, *Hediyyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsâru'l-Musannifin*, çev. Kilisli Rifat Bilge, tashih: İbnülemin Mahmûd Kemal İnal, Avni Aktuç, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1951, c. II.
- Katip Çelebi, *Mîzânu'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehakk*, çev. Orhan Şaik Gökyay, Kabalcı Yayınları, 1. bs., İstanbul, 2008.
- Özen, Şükrü, "Tütün", *DİA*, İstanbul, 2012, c. 42, s. 5-9.
- Öztürk, Necati, *Islamic Orthodoxy among the Ottomans in the Seventeenth Century with Special Reference to the Qâdî-zâde Movement*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Edinburgh, Edinburgh, 1981.
- Pazarbaşı, Erdoğan, "Mehmed Efendi, Vâni", *DİA*, Ankara, 2003, c. 28, s. 458- 459.
- et-Trabzonî, Mehmed b. Mahmud b. Salih b. Hasan el-Medeni, *Hâdî'l-Umy ilâ Câddeti't-Tarîk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, no: 1041.
- Sarıkaya, Yaşar, *Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Alimi: Ebu Said el-Hadimi*, Kitap Yayınevi, 1. bs., İstanbul, 2008.